

Orientalia Christiana Cracoviensia 10 (2018), s. 19–34

DOI: <http://dx.doi.org/10.15633/ochc.2975>

Alicja Zofia Nowak

Uniwersytet Jagielloński

Druki lwowskich wydawców w XVII wieku na rzecz odrodzenia nauczycielskiej posługi kapłana w metropolii kijowskiej

Abstract

Prints of Lvov Publisher In the XVIIth century in the interest of regenerating a teaching service of a priest in Kyiv Metropolitanate. Lvov typographies in the first half of the XVIIth century made efforts to promote and increase the level of teaching in the Kyiv Metropolitanate. Reformers from Lvov led a crusade to renew the custom of proclaiming the Word of God, including through the selection and printing of appropriate patristic translation works and various church books, which were escorted by paratexts, intended for priests (including for church teachers). They also put a lot of effort into forming teachers who were characterized by an appropriate level of knowledge and moral values. These efforts were an important part of the reform which also was undertaken in other educational and publishing centers (or by independent publishers) and directed at the revival of a priest's teaching service in the Kyiv Metropolitanate.

Druki lwowskich wydawców w XVII wieku na rzecz odrodzenia nauczycielskiej posługi kapłana w metropolii kijowskiej. Lwowskie typografie już w pierwszej połowie XVII wieku podjęły starania o rozpropagowanie i wzrost poziomu nauczania w metropolii kijowskiej. Reformatorzy ze Lwowa prowadzili krucjatę na rzecz odnowy zwyczaju przepowiadania słowa Bożego m.in. poprzez dobór i druk odpowiednich patrystycznych dzieł przekładowych oraz rozmaitych ksiąg cerkiewnych, które eskortowane były przez nauki paratekstowe, przeznaczone dla kapłanów (w tym również dla cerkiewnych nauczycieli). Włożyli wiele wysiłku w uformowanie nauczycieli, odznaczających się odpowiednim poziomem wiedzy i moralnymi walorami. Starania te były ważną częścią składową reformy podjętej także

w innych ośrodkach oświatowo-wydawniczych (lub przez samodzielnych wydawców) i ukierunkowanej na odrodzenie nauczycielskiej posługi kapłana w metropolii kijowskiej.

Keywords old print, typography, reform, teaching, Lvov

stary druk, typografia, reforma, nauczanie, Lwów

Księga drukowana (druk ulotny) była jednym z ważnych narzędzi reformy religijnej, której pierwsze przejawy w Kościele wschodnim w Rzeczypospolitej można zaobserwować w XVI wieku¹. Znaczna część wydawnictw w XVI–XVII wieku była adresowana do kleru, bowiem to środowisko wymagało odnowy moralnej i merytoryczno-intelektualnej. Przeprowadzenie działań naprawczych w obrębie podstawowych dziedzin życia duchowo-religijnego było kluczowym elementem cerkiewnego odrodzenia i gwarantem kontynuacji odnowicielskich procesów, podejmowanych najpierw przez ludzi świeckich, a następnie duchowieństwo², odpowiednio przygotowane do misji nauczycielskiej³.

Pierwszą lwowską drukarnią, zarazem najbardziej produktywną przez cały wiek XVII, była typografia należąca do prawosławnego bractwa stauropigialnego. To w tym warsztacie już w pierwszych dziesięcioleciach XVII wieku ukazały się ważne dla reformy religijnej i kulturalnej księgi liturgiczne, zbiory nauczycielskie, cerkiewne dokumenty, gramatyki będące wsparciem dla prowadzonego tam szkolnego ośrodka i inne pomoce tekstowe⁴. Wzrastająca ich dostępność mogła mieć pozytywny wpływ na moralno-intelektualne formowanie duchowieństwa, była potencjalnym wsparciem dla księży sprawujących nauczycielską posługę.

1 Na ten temat por. B. A. Gudziak, *Początki drukarstwa i reform w ruskiej Cerkwi*, w: B. A. Gudziak, *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, Lublin 2008, s. 159–175.

2 A. Z. Nowak, *Reforma duchowieństwa wschodniego w Rzeczypospolitej w świetle ogólnego programu odnowy Kościoła*, w: *Między Wschodem i Zachodem. Prawosławie i unia*, pod red. M. Kuczyńskiej, Warszawa 2017, s. 174–195 (Kultura Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości, 11).

3 Na temat rozwoju homiletyki w omawianym okresie por. M. Kuczyńska, *Homiletyka cerkiewna Pierwszej Rzeczypospolitej na pograniczu kultur (do połowy XVII wieku)*, w: *Między Wschodem i Zachodem...*, dz. cyt., s. 196–237.

4 Na temat działalności tego ośrodka wydawniczego por. m.in. I. Isaievych, *The Publishing Activities of the Confraternities*, w: I. Isaievych, *Voluntary Brotherhood Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine*, Toronto 2006, s. 200–236 (pierwsze wydanie w języku ukraińskim, Lwów 1966); Ю. Є. Шустова, *Документи Львівського Успенського Ставропігійського братства (1586–1788): источниковедческое исследование*, Москва 2009.

Wśród wartościowych dla środowiska duchownego ksiąg należy wymienić w pierwszym rzędzie, przygotowany edytorsko we wspomnianym wyżej lwowskim centrum oświatowo-wydawniczym zbiór przetłumaczonych na język słowiański prac Jana Złotoustego i innych ojców Kościoła (m.in. Bazylego Wielkiego, Izydora z Peluzjum, patriarchy Genadiusza). Tom z 1614 roku zatytułowany: *Иже въ сѣхъ Оца нашего Іоанна Златоустаго, архієппа Кѡнстантинопольскаго книга о сѣиѣхъ къ немже въ кратцѣхъ събранное житіе сѣго и прѡчаа ноужнаа въ общію ползѣ прочитателѣ паче же блгоговѣнныи іерехъ въ исправленіе приложена соу*⁵, zawierał przede wszystkim wartościowy zwłaszcza dla kleru *Dialog o kapłaństwie* Jana Chryzostoma i żywot „Złotoustego Ojca”, zaś drugą część tego obszernego zbioru wypełniły głównie fragmenty jego homilii komentujących listy św. Pawła Apostoła⁵. Zostały one podobnie jak *Dialog* wydane po raz pierwszy w metropolii kijowskiej, a co szczególnie cenne, dobrane z intencją omówienia kluczowych problemów duszpasterskiej działalności kapłana. Wypisy z homilii w tej sekcji zostały zgrupowane w 30 tematycznych rozdziałach, opatrzonych szczegółowymi tytułami, ułatwiającymi korzystanie z obszernego ich wyboru. Przewijający się w całym zbiorze temat posługi nauczycielskiej został podjęty osobno w rozdziałach 9. oraz 12–21⁶.

O znaczeniu pism św. Jana, upowszechnianych w metropolii kijowskiej dzięki drukowi, wspominał Aleksander Bałaban (starosta winnicki) w liście dedykacyjnym skierowanym do biskupa Jeremiasza Tysarowskiego. Działalność wydawnicza Gedeona Bałabana, poprzedniego lwowskiego władcy, któremu śmierć nie pozwoliła wydać prac Jana Złotoustego, została w tym paratekście ukazana jako wyraz pasterskiej troski, aby „nakarmić

5 Homiletyczne komentarze do listów św. Pawła Apostoła z języka greckiego przełożył na słowiański Cyprian z Ostroga, na temat jego szkolnej i tłumaczeniowej działalności por. K. B. Харламовичъ, *Западно-русская православная школы 16 и начала 17 вѣка*, Казань 1898, s. 274–275. W tej części zamieszczono także kilka fragmentów z homilii Jana Złotoustego, komentujących Dzieje Apostolskie. Spis artykułów w zbiorze i ich omówienie por. A. Z. Nowak, *Bracka oferta wydawnicza a odnowa kapłaństwa w Rzeczypospolitej – wybrane przykłady (pierwsza połowa XVII w.)*, w: *Ośrodki kultury dawnej Słowiańszczyzny i ich znaczenie dziejowe*, pod red. M. Kuczyńskiej, J. Stradomskiego, Kraków 2017, s. 181–210 (Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne, 12).

6 Jan Chryzostom rozróżniał bardzo wyraźnie trzy rodzaje funkcji związanych z wykonywaniem posługi kapłańskiej: jedna z nich obejmowała wizję kapłana jako strażnika doktryny i tego, który zapewnia jej przekaz, poucza lud i kształtuje jego chrześcijańskie obyczaje (*didaskalia*), H. de Lubac, *Wstęp. Teologia „Dialogu o kapłaństwie”*, w: Św. Jan Chryzostom, *Dialog o kapłaństwie*, przekł. ks. W. Kania, oprac. ks. M. Starowieyski, Kraków 1992, s. 31–32.

wiernych odczuwających duchowy głód” i „przynieść wytchnienie wszystkim spragnionym źródła zdrowej nauki”⁷.

Tom rzeczywiście był wartościowym i bogatym źródłem informacji oraz porad skierowanych do duchowieństwa, szczególnie obszernie został wyłożony problem nauczycielskich powinności prezbitera.

W *Dialogu o kapłaństwie* – dziele cieszącym się autorytetem w świecie chrześcijańskim nieprzerwanie od IV w., Jan Złotousty wyraził przekonanie, że głoszenie słowa Bożego jest najskuteczniejszym sposobem uzdrawiania dusz ludzkich:

[...] но едино нѣкое по превѣсхожденіи дѣлъ дѣдеса оухищрене и цѣлвы поутѣ. Словомъ выбаемое оучительство. Сіе естъ съсоудѣ, сіе пища, сіе въздоуховѣ растворение израдное. Сіе въмѣсто лѣчебнаго напоенія. Сіе въмѣсто огня. Сіе въмѣсто желѣза, любо и жеши требѣ естъ и рѣзати. Сими дѣйствовати ноужда. И аще сіе ничто же възможетъ, то вса ни вочтоже сѣтъ прѡчаа. Сими и лежащю въздвизаемъ и напыщенню съпротѣемъ доушо [...]⁸.

Z powyższej prawdy wynikała kolejna konstatacja, że dusze powierzono przewodnikowi, który pozbawiony jest daru wymowy, wpadają w wielkie niebezpieczeństwo, są niczym łodzie miotane burzą:

Слова же помощь превѣсходяща дана естъ токмо. И аще Настоятель сѣа лишенъ вѣдетъ силы, ничтоже лѣчше всегда охѣреваемыхъ кѡраблей, дѣша иже подѣ нимъ въчиненыхъ мжжей разньствовати вѣдѣтъ. Немощнѣйшихъ и испытливѣйшихъ глѡ. Тѣмже подоваетъ Сѣлю вса творити в еже сію стажати Слова крѣпость⁹.

7 Ялѣксандръ Балабанъ, Староста Вѣнницкій в^о Хрѣтѣ превелебномуу ѿцу Іереміеву Тисаровскому з ласки Бжй Епископѣ Авоскомѣ, и прѡд, в: *Иже въ сѣыхъ Оца нашего Іованна Златоустаго, архіеппа Кѡнстантиноупола книга о сѣенствѣ къ немже въ кратцѣ събранное житіе сѣго и причаа ноужнаа в^о оушю полѣз прочитателѣ паче же вѣгоговѣнны іерѣѡ въ исправленіе приложена соу*, Авосъ 1614, к. 4 нлб.

8 [Іоаннъ Златоустий], *Иже въ сѣыхъ Оца нашего Іованна Архіеппа Кѡнстантиноупола Златоустаго къ ѡкарѡяющимъ еже кѣжати сѣенства ѡвѣщаеано. О сѣенствѣ*, в: *Иже въ сѣыхъ Оца нашего Іованна Златоустаго, архіеппа Кѡнстантиноупола книга о сѣенствѣ...*, dz. cyt., s. 124–125.

9 [Іоаннъ Златоустий], *Иже въ сѣыхъ Оца нашего Іованна...*, dz. cyt., s. 132.

Kaznodzieja musi mieć rozum i mądrość („внесе въ Проповѣдь [...] Разѹмъ и Премѹдрость”¹⁰), staje on wobec konieczności nieustannego uczenia się. Obowiązek ten dotyczył wszystkich głosicieli, obejmując także tych, którzy mają siłę wymowy. Według św. Jana biegłość oratora nie jest wynikiem otrzymanego daru natury, ale rezultatem wytrwałej nauki¹¹. Poza tym ci, którzy zostali powołani do głoszenia słowa, muszą mieć w tym dziele doświadczenie, ponieważ wskutek ich lenistwa szkodę ponosi wielu ludzi. Najczęściej odwracają się oni od wiary, widząc, że nauczyciel nie potrafi obronić jej prawd¹².

Mowa chrześcijańska może nie być błyskotliwa ani wyszukana, ale głosiciel słowa musi mieć wiedzę dotyczącą prawd wiary oraz umiejętność ich wyłożenia:

[...] ничтоже ми естъ в Сложеніи рѣчи ниже в ѿвѣщаніи радомо, но да лѣтъ бѣдетъ и реченіемъ нищетьствовати и сложенію именъ нехѹдожнѹ коемѹ быти и простѹ, токмо да не кто разоѹмомъ къ сеомѹ же и в догматехъ опаствѹ невѣжа бѣдетъ, ниже жа свою праздѣность или лѣность покрити хотѣ¹³.

Nauczyciel powinien zwracać uwagę na odbiorców pouczenia, może się bowiem zdarzyć, że wierni pomimo często głoszonych kazań nie pogłębiają wiary, ani nie odnoszą duchowego pożytku, słuchając mów jedynie dla przyjemności¹⁴.

Jan Chryzostom wymagał również, aby nauczanie było ustawiczne. Ziarno słowa Bożego należy rzucać bezustannie, bowiem uwaga ludzi,

10 [Іоаннъ Златоустий], *Тогожде иже въ сѣбѣхъ оца нашего Іоанна Златоустаго архієпископа Кѡнстантинѡпола, в тѣхъжде, ихъ же в сѣнѣствѣхъ вѣспоминаѣ ѿ всѣхъ паче же ѿ іакѣ на посланіа, Павла апѡла, іакѣ соутъ сѣнѣствѣхъ прилична, въ овѣшю плѣхъ сѣнѣствѡѹющахъ избранныа евангеліа, в: Иже въ сѣбѣхъ Оца нашего Іоанна Златоустаго, архієпископа Кѡнстантинѡпола книга о сѣнѣствѣхъ...*, dz. cyt., s. 249. Dotyczy m.in. tego tematu rozdział 9. ze zbioru homilii zamieszczonych w drugiej części tomu (s. 249–254).

11 [Іоаннъ Златоустий], *Иже въ сѣбѣхъ Оца нашего Іоанна...*, dz. cyt., s. 153.

12 [Іоаннъ Златоустий], *Иже въ сѣбѣхъ Оца нашего Іоанна...*, dz. cyt., s. 143–144 (pomyłkowo 145).

13 [Іоаннъ Златоустий], *Иже въ сѣбѣхъ Оца нашего Іоанна...*, dz. cyt., s. 136–137.

14 [Іоаннъ Златоустий], *Иже въ сѣбѣхъ Оца нашего Іоанна...*, dz. cyt., s. 147–148. Jan Chryzostom wiele uwagi poświęcił przepowiadaniu słowa Bożego, przywołując wzór św. Pawła, który jak podkreślał, więcej zdziałał słowem niż cudami. Mówca, jak twierdził, musi pracować nad słowem i pamiętać, by nie było ono retoryczną deklamacją dla poklasku, por. M. Starowieyski, *Wstęp. Dialog o kapłaństwie*, w: św. Jan Chryzostom, *Dialog o kapłaństwie*, dz. cyt., s. 27.

którymi kieruje kapłan, jest na co dzień rozpraszana przez rozliczne troski życia¹⁵. Słowami św. Pawła do ucznia (1 Tm 4; 13, 16) nawoływał: *Послашай оубо и ѿчникъ что вѣщаесть посылалъ: Вѣннимай, рече, чтенію, оутѣшенію, оучительствѣ и иже ѿ сего плвдѣ прилагаетъ гл҃а: Сіе оубо творѣи и себе сѣсеши и послашающихъ тѣ. [...]*¹⁶.

Temat ten (wraz z powyższym cytatem z listu apostołskiego) powrócił także w drugiej części zbioru, w której rozdział 17. został dedykowany tym, którzy uważali, że nauczanie w Cerkwi jest zbyt ciężkie: *На гл҃ющихъ, іако не тревѣ слова ниже оучительства въ Цркви*¹⁷.

W części homilijnej zbioru znaczna część rozważań była poświęcona moralnym walorom nauczyciela. Powinien być to człowiek czysty, nieskłonny do gniewu i cichy¹⁸, skromny i pokorny¹⁹, gorliwy w dziele głoszenia słowa Bożego²⁰, a jednocześnie mężny, gotowy na trud i cierpienia²¹.

Najważniejszy i nadpisany nad tym wzorcem postulat dotyczył obowiązkowej zgodności, między postępowaniem nauczyciela i zawartością jego nauki: *Іако учителю подобаетъ творити іаже счиетъ, аще же ни, то болѣи грѣхъ имаетъ ѿ непокарающихъ сѧ оучительствѣ*²².

W tej części zbioru zgrupowano także fragmenty homilii św. Jana, w których udzielał rozmaitych praktycznych porad dotyczących sposobu głoszenia w Cerkwi. Odpowiednią recepcję nauki zapewnić miało m.in. nieśpieszne i łagodne przemawianie do wiernych:

Наипаче оубо учителю сіе подобаетъ творити съ кротостію, нѣсть бо дш҃и тревоущей наоучитисѧ. Съ наглостію и сваромъ възможи нѣчто ѿ полезныхъ поразѣмѣти, аще и хоцѣ внимати, недооумѣвши бо сѧ, ничтоже оубѣстъ или опечалившисѧ и поболѣвши, подобаетъ бо хоташемъ

15 M. Starowieyski, *Wstęp. Dialog o kapłaństwie*, dz. cyt., s. 173.

16 M. Starowieyski, *Wstęp. Dialog o kapłaństwie*, dz. cyt., s. 140.

17 [Іоаннѣ Златоустий], *Тогожде иже въ сѣхъ оца нашего Іоанна Златоустаго...*, dz. cyt., s. 283.

18 Tytuł rozdziału 19 brzmi: *О оучителехъ, іако подобаетъ имъ оумотрати, да не тяжци вждѣтъ внигда оучити, но благопріятни* (s. 284–302).

19 Rozdz. 16. pt. *Іако не подобаетъ счителю къ еже добротю рѣчи оукрашатисѧ взирати, но къ еже чѣны слышателе творити* (s. 282–283).

20 Rozdz. 9. pt. *Іако подобаетъ црквенномъ счителю доухомъ горѣти, житіе непорочно имѣти, строгителнъ быти. Нѣкъ же въ Црквахъ всѧ противна выважатъ* (s. 249–254).

21 Rozdziały 12–14 z tytułami kolejno: *Іако еже быти учителемъ колѣшаго тѣсѣи тревоуетъ, нежеліи сѣиствовати* (s. 262–266), *Іако аще пселоушаютъ, аще и не пселоушаютъ, подобаетъ оучителю свое навестати, и не престаати ѿ троудѣ* (s. 266–277), *Похвала счителемъ, и іако подобаетъ имъ всѣмъ трѣбѣти слова ради Бж҃іа* (s. 277–281).

22 Rozdział 21, s. 305–321.

нѣчто ѿ повлезныхъ навикнѣти, прежде и инѣхъ всѣхъ сладцѣ нагѣтиса къ оучащымъ. Сеямоу же не предъоустроеноу вышѣ, нѣсть быти часомоу ѿ потрєбныхъ ни же ѿ повлезныхъ²³.

Ważne było, aby nauczyciel nie skupiał się w trakcie mowy na chwale-niu swojej cnoty, ale z pokorą starał się kształtować ją u swych podopiecz-nych²⁴. Powinien też dawać zdecydowany odpór niegodnym wymaganiom uczniów: *Ико не подобаетъ учителю пшхотѣ оученикъ всегда въслѣдovati*²⁵.

W obu dziełach św. Jana z Iwowskiego tomu wybrzmiewał cytat z pierw-szego listu św. Pawła do Tymoteusza, głoszący podwójną cześć tych kapłan-ów, którzy trudzą się „głoszeniem słowa i nauczaniem” (Tm 5, 17): *„Ико велию пачѣ приноситъ, еже учителю быти настоятелемъ црковнымъ и како за се сгоуыва чти достойни сжтѣ”*²⁶. Na ten fragment apostołskiego listu często powoływali się reformatorzy w metropolii kijowskiej²⁷.

W paratekstach ksiąg cerkiewnych podejmowano także inne wyłożone przez Jana Chryzostoma w omawianych powyżej pracach tematy formacyjne. Wybierano najbardziej podstawowe problemy, a wśród nich postulowany już w Biblii i wielokrotnie w pismach ojców Kościoła obowiązek nauczania nie tylko słowem, ale i dobrym przykładem. Był to zalecenie dla głosicieli słowa Bożego, które wybrzmiewało w czasach reformy cerkiewnej szczególnie często²⁸. Sięgnął po ten argument m.in. biskup Arseniusz Żeliborski

23 Rozdział 18 *Ико не подобаетъ продолжать быти оучителю, и нагѣтиса словомъ вьнегда оучити* (s. 283).

24 Rozdział 16, por. przypis 15.

25 Rozdział 20, s. 302–305.

26 Jest to tytuł rozdziału 15, w którym biblijny cytat wybrzmiewa w kontekście problemu przygotowania kapłana do posługi słowa, por. s. 281–282. Por. także w *Dialogu*: „Докрѣ настоятельствоуиши, рече, прєсвєтери сгоуыва чєсти да сподоблжтѣсѣ, пачє же трѣждѣюишєсѣ вѣ словѣхъ и оучитєлєствѣхъ”, [Іоаннѣ Златоустий], *Иже вѣ стѣхъ Оца нашего Іоанна...*, dz. cyt., s. 141.

27 We Iwowskich drukach pojawił się on m.in. w przedmowie do duchowieństwa zamieszczonej w *Nomokanonie*: „Я вєдѣшъ Павла стѣго Прєсвєтери сгѣвы чєсти достойнии сѣтѣ найпачє же трѣждѣюишєсѣ во словѣхъ и оучєнїи”, Я. Жєливорєскїй, *Прєвєщїнныиъ Архїєїпѣмѣхъ, Митрополитѣхъ, Бѣлоуєниѣхъ Єїпѣмѣхъ, и всѣмѣхъ дѣховныиъ шцѣхъ, ѿ Бѣга рѣкоположенїємѣхъ Архїєрейскїиъ шцѣмѣхъ, в: Номоканонѣхъ си єстѣ законоправнїкѣхъ наѣкай по сокращєнїю Правилъ Стѣхъ Яїтѣмѣхъ, Сєдмїи Сєборшєхъ, и Полїкєтѣхъ нѣкїїхъ. Кѣ сємѣхъ и Всєлєнскїхъ Учїтєлєй и Прєподѣвныиъ Отєцѣхъ, Львовѣ 1646, к. 4.*

28 Inne przykłady por. A. Z. Nowak, *Źródła wiedzy dla kapłana – przedmowy w siedemnastowiecznych nomokanonach metropolii kijowskiej*, w: *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich*. Seria III, t. 2, *Chrześcijaństwo w kulturze, sztuce i historii*, pod red. Z. Abramowicz, K. Korotkicha, Białystok 2016, s. 299.

w przedmowie do lwowskiego *Nomokanonu* (1646) – księgi kierowanej wyłącznie do odbiorcy duchownego – podkreślając rolę cnoty przepowiadacza w procesie skutecznego nauczania: „Іакъ каждыѣмъ зъ вѣрныхъ Бжїихъ, та на всеобливей станѣ презацномѣ и сѣомѣ Дѣховномѣ, двѣ речи накарзѣй сѣтъ належны и потрібны, цнота и наѣка. Цнота, такъ для себе, іакъ и для собѣ подлежытъ [...]”²⁹.

Ten model etyczno-intelektualny propagował Symeon Stawnicki – drukarz lwowski w przedmowie do zbioru prac teologiczno-katechetycznych pt. *Zwierciadło do obejrzenia i łatwiejszego zrozumienia wiary* [...]. Powołał się on na autorytet św. Grzegorza, w którego pismach³⁰ popularny w nauczaniu moralnym obraz lustra skojarzony został z postacią duszpasterza. Wierni, jak pisał w ślad za Ojcem wydawca, powinni wsłuchać się w zbawienne słowa nauczyciela i „przeglądać się w jego dobrym postępowaniu” niczym w zwierciadle: „Григорій Сѣый впаство пастырское, паче же самыхъ пастырей словеснаго стада Хѣа, Зерцаломъ наречетъ, житїа и наѣченїа, свѣтлостїю сїающимъ, на неже взырающе вѣрныи, вѣнѣстїю лѣпотѣ дшїевнїю кѣ порока могѣтъ оукрасити”³¹.

Także inny świecki lwowski typograf – Michał Ślózka, autor wielu przedmów do duchowieństwa i listów dedykacyjnych do dostojników kościelnych, chętnie pouczał osoby duchowne, sięgając po cytaty biblijne i patrystyczne. W paratekście *Apostola* z 1654 roku poświęcił uwagę roli władzy i znaczeniu nauczycielskiej posługi biskupa, który przewodnicząc duchowemu stadu, powinien wspierać je swą nauką i rozumem:

Пастырѣ мой речи могѣ [...] извѣра та Гдѣ ѿ иннихъ, и на мнѣгими вѣ цркви своей С постави та Вождѣ да та же еще рекѣ, зъ Іеремїею Пастыра по срѣцъ своеѣмъ, пасти на овца своа словеснаа разѣмѣ и оученїемъ, постави та и Дхъ С пасти црковъ Гдѣ Бѣ, иже стажа Кровїю своею, и далъ т и владѣ іакоже Ірхїереєви, вѣзати и рѣшити³².

29 Я. Желиворский, *Превосвѣщеннымъ Ірхїеїппомъ, Митрополитѣмъ, Бѣловкиевѣмъ Єпїпомъ*..., dz. cyt., k. 2.

30 Prawdopodobnie przedmówca odwołuje się do siódmej księgi *Moralii* św. Grzegorza Wielkiego.

31 С. Ставнѣцкій, *Предсловіе до читаника*, w: *Зерцало до прїеизренїа і латѣкшшаго зрозумѣнїа Вѣри Сѣой, Сакраментѣ, Десѣтословіа Бжїа, грѣхѣпаденїй члѣвскїхъ, Дѣховнѣхъ и свѣцкїхъ людемъ приличнѣ*, Цнѣвѣ 1680, k. 2 nlb.

32 М. Слѣзка, *Іисне вѣ Хрѣтѣ Превосвѣномѣ Свѣмъ Млѣти Господинѣмъ Сѣцѣ Ірсенїю Желиворскѣмъ, зъ Ласки Бжїей Єпископѣмъ Лвовскѣмъ, Галицкѣмъ и Каменца Подѣлскаго и прѣ, Православномѣ Сѣцѣмъ Панѣ Пастыреви и доводѣмъ моѣмъ велице млѣтвомъ*, w: *Апостолъ, Лвовѣ 1654*, k. 4v.

Na temat odpowiedniego przygotowania głoszących słowo Boże wypowiadał się również biskup Ілльовський, omawiając rozliczne posłannictwa каплапа. We wprowadzeniu do edycji *Nomokanonu*, uciekając się do popularnego w naukach dla kleru пророцтва Малачїасза (Мл 2, 7) przypominał wszystkim głoszącym słowo Boże, że wymaga ono, aby „wargи каплапа стрзєглы вїєдзы”, бо только вóвчзас вїєрнї бєдą „шзукалї в нїч поуцєнїз”:

Повїнностї ззсь сїїєннїчєскїѣ, ачкòл'вєкѣ сѣтѣ незлїчòнѣ, вєсòвлївє єднѣ швѣѣ, авѣ Цр̀ковѣ рѣтовѣлѣ вєсòвлївѣмї мїтѣвѣмї, [...] авѣ вѣлѣ прикладомѣ добрѣхѣ дѣлѣ, авѣ вѣлѣ мєдїѣторò и посрєднїкò мєжнї Бг̀омѣ и людѣмї [...] Явѣ проповѣдалѣ Слòво Бж̀їє, и оучїлѣ врємєннѣ и вѣврємєннѣ. Оустнѣ вò Ієрєвѣлѣ хрѣнїтї нмѣтѣ свѣдѣнїє, и зѣкòнѣ ш̀ оустѣ єг̀ò взїцїшѣт³³.

Edycje prac patrystycznych i кїєгь цєркїєвнѣх рєалїзовѣнє в тїпографїєх Ілльовських – цєннє жрòдлò вїєдзы формѣцїєнєї для цуховїєнствѣ, бѣлы тєж вѣртòсцїєвѣм вєспѣрїєм тєкстòвѣм для бїскупѣ поуцѣзѣющєгò клєр, а звлѣзщєзѣа для каплапòв рєалїзѣющѣх тє послугѣ вòбєц вїєрнѣх. Друкарзє и їнїцїаторзѣ вїєдѣлѣ wskazywali na ten cel в парѣтєкстѣх рєлїгїєнѣх кїєгь.

W *Apostole* Ілльовськїєм з 1654 року Ёлòзка замїєсцїл прєдмòвѣ до по-божнєгò цѣтєлнїкѣ, кòтòрѣ прєзнѣчѣзòнѣа бѣлѣ єднòчєснїєнє для цуховѣх и шѣвїєкїєх одбїорцòв³⁴. Прєкòнѣвѣл, жє повїннї онї корзїстѣзѣ з вїєдѣнєї кїєгїєї, цѣзѣтѣѣѣ, учѣзѣ сїє и рòзвїѣзѣѣѣ. Лєктѣрѣ Лїстòв и Дїєїєвѣ Апòстòлськїєх єстѣ бòвїєм корзїстнѣа для вєзѣстїєкїєх одбїорцòв. Прєзбїтєрзѣ дòдѣткòвò дїєкїє нїєї одпòвїєднїє прїзгòтòвѣлѣ сїє до рєалїзѣцїєї свєгò цуховнєгò послѣннїєтѣвѣ, як вїєзѣлїтò до друкарзѣ, повòлѣлѣ сїє на слòвѣ ш̀. Пѣвлѣ до Тїмòтєушѣзѣ (1Тм 4, 13–16):

Por. тѣкжє Я. Жєлїєвськїєї, *Прєвєсїїєннѣмѣ Архїєїєпїсѣлѣмѣ, Мїтрòполїтѣмѣ, Бг̀òлòвїєвѣмѣ Єїєпїсѣлѣмѣ*...“, dz. cyt., к. 2v.

33 Я. Жєлїєвськїєї, *Прєвєсїїєннѣмѣ Архїєїєпїсѣлѣмѣ, Мїтрòполїтѣмѣ, Бг̀òлòвїєвѣмѣ Єїєпїсѣлѣмѣ*“, dz. cyt., к. 3v–4

34 „Оуѣзѣзѣї жє Чїтєлнїкѣ, ієкѣ рєчѣ вєлѣцє до сїїїѣ єстѣлѣ полєзнѣлѣ, нє тòлєкò чтєнїѣлѣ зѣ оустѣннѣхѣ сїє Бг̀òдх̀новєннѣхѣ Кїєгїѣ Яїєлєскїє слѣхѣтї, алє вѣрѣзѣї Гдѣ мòжєшѣлѣ шòнѣ сѣлѣгѣ нєсчїтòвѣтї вѣ пѣмѣлѣтѣ и нѣлїкѣсѣ дх̀овнїєїє врѣтї кѣ зєвѣдòвѣнїє тѣкѣ сєкє сѣлѣгѣлѣ, ієкѣ и тѣвòєгò влїжнїєлѣгѣ“, М. Слòєскѣ, *Пòвòжнїємѣ и Хр̀тòлòвїєвїємѣ чїтєлнїкòвїє тїпографѣ прї добрòмѣ здòрòвòє лѣскї, влїєнїѣ ш̀ Гдѣ Бг̀ѣ оòупрїєїєлѣ зїчїтѣлѣ*, в: *Апòстòлѣ*“, dz. cyt., к. 6v.

Не тол'ко вѣ Писмаѣ политики свѣцкой, знайдемо, такъ намѣ вѣ читанію Книгѣ кохатиса потреба. Яле и вѣ ты Бжѣтвенныхъ Япѣль Книгѣ, гдѣ напоминаетѣ на ѡбширнѣй Оучѣтель Народѣ Павелъ С, вѣ Посланій своемѣ до Тимофеѣа пишѣчи: Внемли чтенію, и оутѣшенію, оученію, не неради дарованій живѣщемѣ вѣ тобѣ³⁵.

W poprzedzającej przedmowę dedykacji dla biskupa Arseniusza Żeliborskiego wydawca wygłosił pochwałę *Apostoła*, który jest nieprzerwanie od najdawniejszych czasów mocnym fundamentem nauk głoszonych przez ojców Kościoła i kaznodziejów, „rajskim kwiatem przynoszącym duchową strawę i napój sycający duchową mądrość, słońcem rozjaśniającym mroki niewiary”:

Тын то ал'вовѣмѣ Бжѣтвенныхъ апѣскѣа Книги, которѣи своими спѣсител'ными писан'ми, такъ маслина плодовиѣ вѣ домѣ Бжѣи процвѣтаютѣ, црковѣ С блгговонными, чтеніа бгѣодхновеннаѣ расли оукрашаютѣ. На тыѣ такоже на крѣпкомѣ основаніи стѣи Вселенскѣи Учителѣе своѣ пошченіа созидаютѣ, зѣ нѣи ѣрость источника нѣнагѣ, такъ з Оцеанѣ непревраннагѣ, дѣйствиѣ С Дхѣа черплюще, на всю Вселеннѣю изливаю(т), зѣ нѣхѣ Бгѣогласнѣи проповѣдници, слово Бжѣе, такъ зѣ цвѣтѣ Райскѣи, врашно, и питіе дшѣвное паче меда, и сота, сладчайшее собирающе, оумѣ дхѣовный насыщаю(т). Тын то достохвалнѣи Книги, которѣѣ іако слнцѣ непомаченными свѣтилими, всю Вселеннѣю проходаще, зѣ темности невѣрѣа освѣщающе, вѣ свѣтѣ Бѣры Православной вѣводѣтѣ³⁶.

Biskup lwowski będący adresatem listu dedykacyjnego również podejmował wysiłki na rzecz udostępnienia drukiem prac, które mogły służyć nauczaniu. Przykładem służy zrealizowany w lwowskiej typografii brackiej przedruk nauki katechizmowej biskupa Sylwestra Kossowa (*Дѣдаскаліа, альбо набѣка котораѣ са перѣѣи изѣ ѡстѣ свѣщенникѣмѣ подавала ѡ седни сакраментѣхѣ, альбои тайнахѣ* [...], Kutein 1637). Praca ze zmienionym tytułem *Ѡ мистеріахѣ или тайнахѣ церковныхѣ вѣ посполитѣости* [...] ukazała się

35 М. Слюска, *Поклоноис и Хрѣтолюбиноис чителинкови типографѣ при доверомѣ здоровю ласки, вѣвѣніѣ ѡ Гѣ Бгѣ ооупрейме зичитѣѣ*, dz. cyt., k. 6.

36 М. Слюска, *Ясне вѣ Хрѣтѣ Превеленноис Бгѣѣ Мѣти Господнѣс Ѡцѣс Арсенію Желиборскѣи...*, dz. cyt., k. 3.

в 1642 року³⁷. Популяризовав її також пізніший єпископ львівський Юзеф Сумлінський, розміщуючи її в складі релігійного збірника різних корисних для духовенства праць, виданих в Києві в 1680 році³⁸.

В 1646 році в ново заснованій друкарні єпископа Желіборського вийшов друком по раз третій тв. *Малі катехизми* підготовані рік раніше в середовищі київсько-печерському. Львівська версія „простої мови“ мала змодифікований титул: *Збраніє Короткой наѣки в артикулахъ вѣры православнокатолицкой Христіанской. Іакъ Црковъ Вєходна Яѣтотскаа оучїи, а для цвѣчна людїи молодїи, до дрѣвс поданое*³⁹ і була опатрована передмовою видавця. Владика своєю рішучістю про передрук мотивував фактом занадто низького накладу київських видань, при одночасному ствердженні незвичайної цінності цього катехизму. Порадив йому в першій черзі проповідників і вчителів, котрі, як писав, „повинні розуміти, що їх посланництвом є навчання повірваних їм вірних і що це є діло Боже“:

[...] казалимъ тѣмъ книжкѣ в типографїи моєй ново споруженой выдрѣковати, хотачи то пишно мѣсти, та по всѣхъ дѣловыхъ іакъ и свѣцкихъ Паствы моєй ввѣщахъ, авы ей іакъ найпишнѣй совѣтъ, для цвѣченна дѣловнаго навѣвати старалса. Бы за сѣщенници и дидакалове шкѣльныи вной навѣвши, авысте зъ іакъ найбѣшнее пишнѣе тѣмъ наѣкѣ преподавали, совѣтъ в дозоръ повѣронымъ, поважне властїю оурада нашего єпископа приказемъ, по каранемъ на непослушныхъ и досить повинности своєй нечиначихъ, каноннымъ. Вѣдати авѣемъ вамъ належитъ, иже оучити совѣтъ повѣроныхъ, естѣ ваша повинность, а діло Божїе⁴⁰.

37 Przedruk tej wersji w: С. Голубев, *Київський митрополит Петро Могила і його сподвижники*, т. 2 (Приложенія), Київ 1898, nr LVII, s. 206–226; opis zabytku por. И. Каратаевъ, *Описание славяно-русскихъ книгъ, печатанныхъ кирилловскими буквами*, т. 1: Съ 1491 по 1652 г., Санктпетербург 1883, nr 548; Я. Запаско, Я. Ісаевич, *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків виданих на Україні*, Львів 1981, s. 63, nr 297.

38 Було то *Зерцало до прїязненїа і латвїйшого зрозумѣнїа вѣри Оубой, Сакраментѣ, Десятословіа Бжїа, грѣхопадєній члѣскїи, дѣловїи і свѣцкїи людємъ приличнѣ*, Львів 1680.

39 Pełny tytuł por. С. Голубев, *Київський митрополит...*, т. 2 (Приложенія), nr LXXXI, s. 473; Я. Запаско, Я. Ісаевич, *Пам'ятки...*, dz. cyt., nr 350.

40 А. Желіборскій, *Вєклїи бл҃гочестивїи і Хрїтолюбивїи дѣловнаго і свѣцкогѣ Станѣ Цркви Оубой Восточной, і нашего смирєнїа в Оубой дѣлѣ, вѣзлюбленнїи сїбѣи ласки Бжїи Вседѣржителя, і бл҃гословєнїа нашего архїєрейскогѣ, при вєтавичнїи молитвѣ, вѣрне і оупрїице спрїаємъ* (*Збраніє Короткой наѣки...*, Львів 1646), w: С. Голубев, *Київський митрополит...*, т. 2 (Приложенія), s. 474.

Zawartość treściowa nauk katechizmowych oraz ich dialogowa forma czyniła je poręcznym źródłem nauk głoszonych przez biskupa do kandydatów lub nowo wyświęconych księży, a przede wszystkim podstawą codziennej katechizacji wiernych. Edycje tych prac mogły pozytywnie wpływać na ożywienie zwyczaju przepowiadania, choćby w jego najprostszej i niewyszukanej odmianie, skoncentrowanej na utrwalaniu prawd wiary, przykazań, podstawowych modlitw⁴¹. W katechizmach definiowano istotę sakramentów, wskazując między innymi na posłannictwo i powinności osób przyjmujących kapłaństwo. Dla przykładu *Krótki katechizm* przypominał przebiterom słowa z Ewangelii Mateusza (28, 19) o potrzebie nauczania: „на шафованье сѣихъ Таемницъ, и на подаваніе нашки збавенной Хѣой, во Гдѣ выразилъ вѣдѣва оуради тые, въ оныхъ слѣвахъ: Идѣши тѣды нащайте всѣ народы, крѣтѣше ихъ, въ Имя Оца и Сѣна и Сѣагау Дѣа”⁴².

Warto pamiętać, że spod lwowskich pras wyszły również wzorcowe kazania okolicznościowe. Pomoce duszpasterskie w postaci pouczenia na okazję ślubu i pogrzebu zostały najpierw zamieszczone w *Trebniku*, który Ślózka wydał na zlecenie bractwa uspieńskiego w 1644 roku. Był to drugi w metropolii kijowskiej przypadek dołączenia wspomnianych materiałów do tej księgi liturgicznej⁴³. Po raz trzeci te same kazania pojawiły się rok później w edycji zrealizowanej w typografii biskupiej (Lwów 1645).

Władysław Arseniusz, który był zaangażowany w przygotowanie wspomnianej wyżej księgi, przyczynił się do dwukrotnego wydania nauki dla

41 Potrzebę wsparcia posługi słowa w tak podstawowym zakresie potwierdza m.in. nauka Jakuba Suszy z 2. poł. XVII wieku, w której biskup apelował do duchowieństwa zgromadzonego na soborze o wykładanie wiernym katechizmowych modlitw i prawd wiary: „Повинень тыжь честный отецъ наместникъ нашъ карати каждый ерей во церкви своей, абы оучили своихъ парафѣянъ, Отче нашъ, Вѣрую въ единого Бога, Богородице Дѣво, десятиеро Божіе приказанія [...]”, Я. Суша, *Наука Соборовая и розные постановенія въ намѣстництвѣ Спискомъ и Бѣжкомъ и где индей поданыи* (1669); przedruk fragm. w: В. Щурат, *Два письма еп. Иннок. Винницкого. Причинокъ до історіи Западно-Рускої Церкви XVII в.*, Жовква 1907, s. 9.

42 Cyt. za kijowską edycją: [П. Могила, І. Трофимович-Козловский], *Събраніе Короткой Наши. О Яртикѣлахъ Бѣры Православна-ѡблической Хрїстіанской вѣдѣи вызнана и Наши Цркви С(в)атой Костѣной Соборной Яїлской, для цѣвченя и нашки, всѣмъ вѣ школахъ сѣ цѣвчачилимъ Хрїстіанскимъ Православнымъ дѣтемъ. За росказанемъ и Бл҃женствомъ Старшій Первѣй языкомъ Польскій, а теперъ діалектомъ рѣскимъ зѣ дрѣкѣ выдане*, Киевъ 1645; przedruk w: С. Голубев, *Кіевскій: митрополитъ...*, dz. cyt., t. 2 (Приложенія), Киевъ 1898, s. 417.

43 Pierwszy raz te kazania znalazły się w *Trebniku* wydanym przez bractwo wileńskie w 1621 roku, por. A. Z. Nowak, *Priesthood in the Teachings for the Clergy. On the History of Religious Reform in the Kievan Metropolitanate throughout the 16th and 17th Centuries*, Krakow 2017, s. 102, przyp. 320.

księży znanej od czasów średniowiecza (*Подъеніе іерееви новосвѣщенномѣ, егда ѿпѣсѣаетъ Іереѣ Єпѣкопъ ѿ себе къ Прѣтолу его, сей свѣтѣ емѣ, подаетъ*, 1642 i 1646 roku). I chociaż w tym tekście nie podjęto szerzej zagadnień związanych z posługą słowa, to jednak druk tego i wielu innych hierarszych pouczeń mógł mieć wpływ na odrodzenie zwyczaju głoszenia synodalnych i konsekracyjnych kazań do duchowieństwa⁴⁴. Oczekiwanym przez konsekratorów rezultatem rzetelnego wypełniania nauczycielskich obowiązków wobec parafialnego kleru była odnowa moralna i intelektualna kapłanów – przepowiadaczy słowa Bożego.

Lwowskie typografie już w pierwszej połowie XVII wieku podjęły starania o rozpropagowanie kaznodziejstwa i wzrost poziomu nauczania w metropolii kijowskiej. Zanim zaczęła działać bezkonkurencyjna na tym terenie jurysdykcyjnym typografia kijowsko-pieczerska, środowisko naukowe z lwowskiego bractwa uspieńskiego zdołało przygotować obszerne i starannie przemyślane dzieło przekładowe – *Dialog* i wybór homilii Jana Złotoustego wraz z dodatkiem pism innych ojców, dotyczących posługi duszpasterskiej. Dzieło to było kontynuowane w drugiej połowie XVII wieku zarówno w warsztacie brackim, jak i w krótko istniejących typografiach biskupich.

Reformatorzy lwowscy – m.in. poprzez dobór i druk odpowiednich patrystycznych dzieł przekładowych oraz niezbędnych ksiąg cerkiewnych, które eskortowane były przez nauki paratekstowe, przeznaczone dla kapłanów (w tym dla cerkiewnych nauczycieli) – prowadzili krucjatę na rzecz odnowy zwyczaju przepowiadania słowa Bożego. Włożyli również wiele wysiłku w uformowanie nauczycieli odznaczających się odpowiednim poziomem wiedzy i moralnymi walorami.

Starania te były ważną składową reformy podjętej także w innych ośrodkach oświatowo-wydawniczych (lub przez samodzielnych wydawców) i ukierunkowanej na odrodzenie nauczycielskiej posługi kapłana w metropolii kijowskiej.

⁴⁴ Na temat biskupich pouczeń wypowiadali się niedawno Elena Bielakowa oraz Ihor Skoczylas. W przywołanej w powyższym przypisie książce wskazują przedmiot oraz omawiam rolę tych nauk w XVI–XVII-wiecznym odrodzeniu religijnym w metropolii kijowskiej, por. A. Z. Nowak, *Priesthood in the Teachings...*, dz. cyt., s. 50–63.

Bibliografia

Źródła

- Balaban" Aleksander", *Starosta Věnnickij v" Hristě prevelebnomu otcu Ćeremievi Tisarovskomu z laski Bożej Ėpiskopu Lvovskomu, i pročaâ, w: Iže v" svâtyh" Otca našego ĭoanna Zlatoustago arhĕpiskopa Konstantinupolâ knĭga o svâšen"stvĕ k" neiže v" kratcĕ s"brannoe žitĭe svâtoĭ i pročaâ nuždnaa v" obsuû polzu pročitatĕlem pače že blaĭogovĕnnym ĭereom v" ispravlenĭe priložena sut", Lvov" 1614, k. 3v-4 nlb.*
- [ĭoann" Zlatoustyj], *Iže v" svâtyh" Otca našego ĭoanna Arhĕpiskopa Konstantinagrada Zlatoustago k" ukarâûšim" eže bĕžati svâšenstva otvĕsatelno. O svâšenstvĕ, w: Iže v" svâtyh" Otca našego ĭoanna Zlatoustago arhĕpiskopa Konstantinupolâ knĭga o svâšen"stvĕ k" neiže v" kratcĕ s"brannoe žitĭe svâtoĭ i pročaâ nuždnaa v" obsuû polzu pročitatĕlem pače že blaĭogovĕnnym ĭereom" v" ispravlenĭe priložena sut", Lvov" 1614.*
- [ĭoann" Zlatoustyj], *Toĭoŭže iže v" svâtyh" otca našego ĭoanna Zlatoustago arhĕpiskopa Konstantinupolâ o tĕh"ŭde, ih" že o svâšenstvĕ v"spomynaet" ot besĕd" pače že ot âže na poslanĭa Pavla Apostola, âže sut" svâšenstvu prilična, v" obsuû pl"zu svâšen"stvuûšim" izbrannyâ ĕklogi, w: Iže v" svâtyh" Otca našego ĭoanna Zlatoustago arhĕpiskopa Konstantinupolâ knĭga o svâšen"stvĕ k" neiže v" kratcĕ s"brannoe žitĭe svâtoĭ i pročaâ nuždnaa v" obsuû polzu pročitatĕlem pače že blaĭogovĕnnym ĭereom v" ispravlenĭe priložena sut", Lvov" 1614, s. 211–399.*
- Iže v" svâtyh" Otca našego ĭoanna Zlatoustago arhĕpiskopa Konstantinupolâ knĭga o svâšen"stvĕ k" neiže v" kratcĕ s"brannoe žitĭe svâtoĭ i pročaâ nuždnaa v" obsuû polzu pročitatĕlem pače že blaĭogovĕnnym ĭereom v" ispravlenĭe priložena sut", Lvov 1614.*
- [Mogĭla Petr", Tofimoviĕ-Kozlovskij ĭsaâ], *S"braniĕ Korotkoj Nauki. O Artikulah" Vĭry Pravoslavnokafoliĕskoj Hristĭânskoj vedlûĭ vyznanâ i Nauki Cerkvĕ Svâtoĭ Vostoĕnoĭ Sobornoj Apostolskoj dlâ cviĕenâ i nauki, vsĕm" v" školah sâ cvĕĕaĕim" Hristĭânskĭm" Pravoslavnym" dĕtem". Za roskazanĕm" i Blaĭoslovenstvom" Staršĭh" Pervĕĭ âzykom" Polskim", a teper" dialektom" ruskim" z" druku vydanoĕ, Kiev" 1645, w: S. Ėolubev, Kievskij: mitropolit" Petr" Mogĭla i ego spodvižniki, t. 2 (Priloženĭâ), Kiev" 1898, nr LXXXI, s. 359-469.*
- O misterĭah" ili tajnah" cerkovnyh" v" pospolitosti [...], Lvov" 1642, w: S. Ėolubev, Kievskij mitropolit Petr" Mogĭla i ego spodvižniki, t. 2 (Priloženĭâ), Kiev" 1898, nr LVII, s. 206-226.*
- Slioska Mihail", *Âsne v" Hristĕ Prevelebnomu Ėho Milosti Ėospodinu Otcu Arseniû Źeliborskomu, z Laski Bożej Ėpiskopu Lvovskomu, Ėalickomu i Kamenca Podolskaĭo i pročaâ. Pravoslavnomu Otcu Panu Pastyrevi i dobrodĕŕevi moĕmu velice milostivomu, w: Apostol", Lvov" 1654, k. 2-5v.*
- Slioska Mihail", *Pobožnomu i Hristoliubivomu ĕitelnĭkovi tipograĭ" pri dobrom" zdorovû laski, blaĭoslovenĭa ot Ėospoda Boĭa uprejme ziĕit", w: Apostol", Lvov" 1654, k. 6r.-v.*

- Stavněckij Simeon, *Predosloviě do čitelnika*, w: *Zercalo do prežrenâ i latvějšago zrozumenâ Věri Svâtoï, Sakramentov*, *Desâtosloviâ Božîâ, ģrēhopadenîj človečeskih*, *Duhovnym i svěckim "lûdem" prilično*, Unev" 1680, k. 2r.-v. nlb.
- Suša Âkov", *Nauka Soborovaâ i roznye postanovenâ v" naměstnictvě Spiskom" i Běckom" i gde indej podany* (1669), fragm. v: V. Šurat, *Dva pis'ma ep. Īnnok. Binnickogo. Pičinok do istoriï Zapadno-Ruskoï Cerkvi XVII v.*, Žovkva 1907, s. 7-12.
- Želiborskij Arsenij, *Preosvâšennym" Arhiepis kopom", Mitropolitom", Bogolûbivym" Ėpiskopom", i vsēm" duhovnym" otcom", ot Boġa rukopoloženîēm Arhiejejskim" osvjašennym*, w: *Nomokanon" si ěst" zakonopravilnik" iměâ po sokrašenîũ Pravila Svâtyh" Apostolov", Sedmi Soborov" i Poměstnyh někîih. K" semu i Vselenskih" Učitelej i Prepodobnyh" Otec*, Lvov" 1646, k. 2-6v.
- Želiborskij Arsenij, *Vsēm" blaġočestivym" i Hrystolûbivym" Duhovnoġo i Svěckogo Stanu Cerkvi Svâtoj Vostočnoj, i našego smirenîâ v" Svâtom" Duhu, v"zlûblennym" synom" laski Boga Vsederžitelâ i blaġoslovenîâ našego Arhiejejskoġo, pri ustavičnyh molitvah", věrně i uprijme spriâēm" (Zobraně Korotkoj nauki...)*, Lvov" 1646, w: S. Ġolubev, *Kievskij mitropolit Petr" Moġila i ego spodvižniki*, t. 2 (Priloženîâ), Kîev" 1898, nr LXXXI, s. 473-475.

Literatura

- Gudziak B. A., *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, Lublin 2008.
- Harlampovič" K.V., *Zapadno-russkiâ pravoslavnyâ školy 16 i načala 17 vġka*, Kazan' 1898.
- Isaievych I., *The Publishing Activities of the Confraternities*, w: I. Isaievych, *Voluntary Brotherhood Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine*, Toronto 2006, p. 200–236.
- Karataěv" I., *Opisanie slavâno-russkih" knig", pečatannyh kirrilovskimi bukvami*, t. 1: *S" 1491 po 1652 g.*, Sanktpeterburg 1883.
- Kuczyńska M., *Homiletyka cerkiewna Pierwszej Rzeczypospolitej na pograniczu kultur (do połowy XVII wieku)*, w: *Między Wschodem i Zachodem. Prawosławie i unia*, pod red. M. Kuczyńskiej, Warszawa 2017, s. 196–237 (Kultura Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości, II).
- Lubac H. de, *Wstę p. Teologia „Dialogu o kapłaństwie”*, w: św. Jan Chryzostom, *Dialog o kapłaństwie*, przekł. W. Kania, oprac. M. Starowieyski, Kraków 1992, s. 5–20.
- Nowak A. Z., *Bracka oferta wydawnicza a odnowa kapłaństwa w Rzeczypospolitej – wybrane przykłady (pierwsza połowa XVII w.)*, w: *Ośrodki kultury dawnej Słowiańszczyzny i ich znaczenie dziejowe*, pod red. M. Kuczyńskiej, J. Stradomskiego, Kraków 2017, s. 181–210 (Krakowsko-Wileńskie Studia Sławistyczne, 12).
- Nowak A. Z., *Priesthood in the Teachings for the Clergy. On the History of Religious Reform in the Kievan Metropolitanate throughout the 16th and 17th Centuries*, Krakow 2017.

- Nowak A. Z., *Reforma duchowieństwa wschodniego w Rzeczypospolitej w świetle ogólnego programu odnowy Kościoła*, w: *Między Wschodem i Zachodem. Prawosławie i unia*, pod red. M. Kuczyńskiej, Warszawa 2017, s. 174–195 (Kultura Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości, 11).
- Nowak A.Z., *Źródła wiedzy dla kapłana – przedmowy w siedemnastowiecznych nomokanonach metropolii kijowskiej*, w: *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich. Seria III, t. 2, Chrześcijaństwo w kulturze, sztuce i historii*, pod red. Z. Abramowicz, K. Korotkicha, Białystok 2016, s. 283–301.
- Starowieyski M., *Wstęp. Dialog o kapłaństwie*, w: św. Jan Chryzostom, *Dialog o kapłaństwie*, przekł. W. Kania, oprac. M. Starowieyski, Kraków 1992, s. 21–27.
- Šustova Ů. Ê., *Dokumenty L'vovskogo Uspenskogo Stavropigijskogo bratstva (1586–1788): istočnikovedčeskoe issledovanie*, Moskva 2009.
- Zapasko Â., Ĩsaêvič Â., *Pam'âtki knižkovogo mistectva. Katalog starodrukiv vidanih na Ukraïniï*, L'viv 1981.